

967

TOPIC: HISTORY OF NACULA.

INFORMANT: RATU LASARO RATULELE. (M47)

PLACE OF ORIGIN: NACULA NACULA
YASAWA.

PLACE OF INTERVIEW: NACULA.

DATE: NOVEMBER 1984

INVESTIGATOR: ~~XXXXXXXXXX~~ Willie D
T.A.

Na i tukuni ni tawa vanua e na vanua oqo o Nacula, na vanua oqo e ra tukuna o ira na neitou qase. E tukuni ni keitou lako mai Rakiraki. Ia, tukuni ni ra lako mai, ra kele mai e na dua na baravi ni yanuyanu oqo, ko sa qai vakatokai tu kina me yacani vanua oqo o Nacula. Ia, oti na noqu rogoca na i tukuni vei ira na qase, au via vakaqaga tiko na kena dodonu, au vakataroga tiko e dua na qase ka sa qai mate. Au sa qai sega ni tukuna rawa na kena dodonu. Mani dua na gauna au gade tu i Suva, au lai lako i na veitarogi vanua, au mani kerea me wiliki vei au na i tukutuku raraba. Mani wilika vei au e dua na turaga mai kea, qai tukuna o koya na vanua oqo o Nacula, na kena tamata e ra lako mai Nakauvadra. Na turaga e kauti ira mai Nakauvadra e yacana o Tavutavuvanua. E ra lako mai, ra kele i na dua na matasawa, e na yanuyanu e yacana vei keimami mai Yasawa na Yaroyaro, na yanuyanu (leeward side). Qo na Likuliku, qo na Yaroyaro. Ra kele o ira e na Yaroyaro ni yanuyanu. Na gauna e ra kele kina e na matasawa oqo, na yacani vanua oqo o Cakulu. E na gauna sa ra kele kina i Cakulu, ~~xx gxi~~ e drola tu na matasawa oqo. Ra sa mani yaco tu i na matasawa oya, ra sobu i vanua. Na

gauna e ra sa sobu kina i vanua, sa mani tukuna na turaga oqo, o Tavutavuvanua. Me ratou sa veivosaki taka o ratou na lako mai oqo, o ratou na veitacini oqo, o cei me sa buli me Turaga. Sa mani ratou digitaka rawa. Ratou sa mani buli rawa, ka sa mani yacana na Tui Drola. Na vanua ya, e Tui Drola tiko kina na vanua oqo, baleta na i vakatakilakila ni matasawa e ratou vavaca mai na vanua oqo. Na vanua ya e dau yacova tu mai na matasawa. E boi tu na na ka e ra dau tu i waitui. Yacova mai na gauna oqo, e se dau drola tu ga na vanua oqo. Sa kena gauna. Sa mani tukuni me yacana na Tui Drola. Ia, ratou qai biuti Cakucu mai, mani tukuna o koya e qase o Tavutavuvanua, dou lako sara i na vanua oya, e vakabuca tiko na vanua oya. Me lai tiko kina na Tui Drola, me qaravi talega kina. Kevaka keirau na na qaravi vata e ra na sega ni dokai koya, e ra na dokai au tikoga, baleta o au au a kauti keimami mai. Sa mani lako mai e dua na kena i wase ko keimami sa mai tiko oqo i Nacula, me keimami mai qarava na Tui Drola. Ia na Ratu nei Drola e sa na tiko ga mai, sa tiko ga mai Malakati. Na i tuvatuva e sa tukuna o koya vei ratou na nodratou. Ni oti vakalailai na nodra mai tiko i Nacula, sa qai ratou lako na kena kawa ga i Nacula, me lai tawa o Naisilisili. E tawa i liu na koro o Cabe, Na vanua oqo o Nacula, e vakamataivalu e liu, e dua na kena i mataivalu, na yav sa o koya e lako mai oqo. Na kena i mataivalu o ira na lako mai Navatu. O ira na kai Navatu, e ra se lako vata ga mai nai lakolako. Na i lakolako, o ira ga na lako tiko mai oqo, e ra lako mai

oqo, o ira na ka Nekauvadra e ra lako vata mai kei ira mai Navatu. O ira mai Navatu, e ra vakaitikotiko mai Mataniwai.

-- Mai Cobe ya.

Io, o Mataniwai mai yasana oqo, o Cobe i yasana o ya. Sa tawax tiko mai o Mataniwai, ~~na raxom sa qax ix~~ sa ra tiko kina mai Navatu. Ratou sa qai lako yani na lako mai Nacula, e dua na kawa vaka-Turaga mai Nacula, e ratou sa qai laki tiko i Cobe. Na nodratou sa tiko mai Cobe, sa qai solisoli kina. O ratou na tiko oqo e Matanivatu o ira na kai Navatu, o ratou oqo na Dalituicama. Na yacadratou na Dalituicama. Na Dalituicama gona qo sa qai soli vei ratou na veitacini, ni ratou sa lai tiko i Cobe, sa qai solisoli vei ratou me ratou veiliutaki. Ratoq sa na qarava, o ratou na nodratou liuliu mai Navatu, kei na i tokatoka mai Cobe, e ratou sa na qarava na Dalituicama, ~~mai~~ Cobe. Sa qai toki take na koro oqo o Cobe me sa qai toki i Naisisili. Sa qai yacani koro tiko kina e na gauna oqo o Naisisili. Ia e na nodratou i tuvatuva vakavanua ni kua, ya e dua na i nuinui nei Nacula. O Naisilisili, baleta e tiko kina na nona i nataivalu. Na i mataivalu ni yavusa se lako mai ke. Ni dau leqa na veivosaki vakavanua se dua na ka, nai otioti ni lewa dau solia o koya, o Dalituicama. Nai otioti ni lewa me vakailiu me caka na i valu, na i otioti ni lewa e ratou solia mai, sa vinaka tou sa lako. Ke na i bale-bale, o ratou e ratou rawata kece mai na kena gacagaca. Kevaka e soqo tiko na yavusa o Drola, na i otioti ni yaqona e na

laugunu e na gunuva na Turaga na Dalituicama. Baleta na wati ni Drola e tiko mai Malakati, na Tui Drola ko sa gunu, me sa turaga ni yavusa. Ia o Tui Drola e koya ga vakai koya, e vakarorogo vakaveiwekani i Nacula. E vakarorogo mai ke, baleta ni solia o koya na i tutu. Ia sa oti sa ratou tiko, sa qai lai tawa na vanua mai Navutua. Sa qai yacani koya e lai tawana na vanua o Navutua, o Tui Koro. Ia o Tui Koro, Navutua, o Naisisili, vata kei ira mai Nacula, e ra vakarorogo kece i Nacula. E liutaki vakadua i ke vakavanua. Ia o Malakati, e curu mai vakavanua e na nodrau veisolisoli vaka- Turag. Ia na nodra sa lako mai na qase oqo me vaka au sa vakamacala oti kina, e ra biuti Cakulu mai, ra yaco mai Malakati, sa mai wasei rua kina, sa ra mai sei kina. Sa mai tiko o koya na Ratu mai Drola, mai Malakati, vata kei na rua na nona tamata me rau mai qaravi koya. Sa qai lako mai na Tui Drola me mai tiko i Nacula. O ira gona ka kena mataivalu, o ira na turaga ni Navatu, o ratou oqo na mataivalu ni yavusa, kakkaouta tiko mai o Tavutavuvanua. E ra qai mai tiko o ira i Mataniwai. Ia na nodra tiko oqo i Mataniwai, e na delana levu mai Nacula, e nodra vanua ni vaka toka i sau. Na gauna i liu ni dau caka kina na vale, ia i kea me ra dau raica kina na waqa se cava e lako mai me qai dau tukuni yani ki limani koro. Sa dede sa mai toka i Nacula, sa ratou qai biuti Nacula o ratou na veitacini Turaga. E ratou veitacini ga kei na Turaga Tui Drola. Sa ratou qai lako na veitacini oqo, ratou sa qai laki tiko i Cobe. Ia na gauna sa

lai tiko kina i Cobe, me yacova ni kua, ratou sa qai sosoli na Turaga ni Navatu, me ratou sa qai toki na nodratou koro. Sa toki tale ki na dua na koro, ka sa yacana tiko i daidai ka yacana tiko o Naisisili.

-- Ia o ratou na Turaga oqo mai Navutua?

O Navutua e ratou sa tiko ni Nacula, sa qai lako o ratou na lako me ratou lai tawana na mua ni koro o Navutua. Ra dau tukuna, ra dau moce, teitei, qoli tu mai kina. Na gauna sa lai levu beka kina na tamata sa lai levu na vale, sa qai dua tu na koro me yacova tu ni kua. Sa qai ka va tiko ni koro e na yanuyanu oqo o Navutua. Sa qai muri taudua tu na i lakolako mai Nacula ki Navutua. O ratou ga e dua na mataqali i ke, e rua tiko na i tikotiko i ke, e ra tou sa laki vakaitikotiko mai Navutua.

-- Ratu, ko na i lakolako ko e kauta mai o Tavutavuvanua, me mai tawa vanua e na yanuyanu ko Nacula, ya sa tawa tu o Nacula, se sa lala tu?

Au na sega ni tukuna vakadodonu ni lala, se tawa. Na noqu vakasama ga o au, na noqu vakasama ga o au.

-- E dua na i tukuni o ni rogoca Ratu, me baleta na nona gole mai o Tavutavuvanua, e ratou a gole ga mai e na nodratou gole ga ni vaqara vanua, se dua beka na leqa e yaco mai nodratou vanua, ka vakavuna na nodratou yaco mai?

Au se sega mada ni kila. E tukuni ga ni lako mai Nakauvadra, ka lako mai ke. Au sega ni rogoca ni dua na leqa. E dua tiko na vanua i ke e yacana tiko o Vatu se ki Yasawa. Ia, o Vatu seki Yasawa, e dau valata tiko na i tukutuku, e dau gole mai vei

ratou na neitou qase. O ira e ra se ki Yasawa na kena tamata. E sega ni macala, e rawa ni dua na koro mai Rakiraki, e tukuni tiko o VatusekiYasawa, ia e na rawa ni dina, baleta e tukuni tiko ni o ira na tamata mai kea e ra sa se yani ki yasawa. E rawa ni dina, e rawa ni koya vata koya na kena i lakolako se cava e vakavuna. Ia au rogoca ga mai vei ratou na qase, ni o Tabutabuvana, e kauta sara tiko ga mai o ratou na luvena, vata kei ira na nona tamata, kauti ira mai Nakauvadra, ra jaku mai ra yaco sara i Nacula, vata kei na nona i mataivalu. E vakamataivalu tu mai o koya, na vanua o ya e kaukauwa kina na nona lako mai. Na nona mai tawa vanua, ke sa mani tawa tu na vanua oqo, ke vakatakilakila tiko ni dua na koro e sa tawa i kea, ko sa mai tiko i ke. Ia oqo, na nona mai tawa vanua oqo i ke o koya, na vu ga ni tamata e kauta mai o koya, e ra qai mai se oqo i ke. Ra mai tawa vinaka sara ga na va na koro o Nananu.

-- Na i lala e kauta tiko mai qo o Tawanavenua, e dua tiko na yavusa Ratu?

E dua tiko ga na yavusa.

-- E tiko talega e dua na mataqali Turaga e kauta mai o koya, se qai mai buli ga e na gauna e ratou sa mai tawavanua kina i ke? O koya e Turaga tu ga mai o koya, vata kei ratou na luvena. Sa qai buli i ke e dua na Turaga me sa Tui Drola.

?? Na mataqali cava o ya?

Ya na mataqali Najia.

Ko ratou sa mai tiko na mataqali Najia, ratou sa mai turaga tiko i ke. I liu, ni kua sa Najia tiko, ia na nodra dau tukuna na qase, na mataqali Turaga e yacana tiko o Natukani, tarava tiko na tacini, katolu tiko ni mataqali e dau kacivi tiko o ratou na vasu. Ia o rau na veitacini ogo na tukani kei na tacini, e gunu ga o Rokomautu ga na ulumatua ga, na tacina go. Na tukani kei na Tacini e rau dau tukuni tiko na tukani i liu. Kena i balebale ya, na tukani levu ya, e tekivu tiko i Malakate ~~kax~~ e nona mataqali na tukani ya. Mai Malakati, i Nacula o koya na tacini, tiko sara mai Naisisili. O ratou kece mai Naisisili, e ratou kaci Najia tikoga. E dua tikoga ga na veitacini dua tiko ga na mata tamata go. O Malakati e Ratu ni Drola, ratou tiko na tukani levu mai Nacula mataqali Tukani na tacina. Ia ni kua sa yacana tiko na tukani na Najia. O tacina sa yacana tiko o Navitaumua.. Ia na i katolu ni mataqali e yacana tiko na vasu. Ia e sega ni nodratou vasu Turaga, sa yacana tiko ni kua na Cokobasaga. O ratou tolutolu na mataqali ogo, e ratou qarava tiko na Turaga, O Najia, o Navitabua, vata kei na Cokobasaga, koya ratou dau tu kiko na neitou vasu. Ia na mataqali Tukani ya, e tekivu mai Malakati, i ke, i Naisisili, i Navutua e tiko kina na nona mataqali o koya e ratou wili mai na Tukani o Navutabua, vata e dua tale na mataqali o Cokobasaga e wili tiko mai vei Cokobasaga.

-- Vinaka vakalevu sara Ratu, me vaka ni o ni tukuna tiko vei au na i balebale ni yaca e sa mai tiko ogo vua na Tui Drola, na nomudou koro vaka-Turaga ogo o Nacula, e dua na i talanoa o ni rogoca na kena vakatokai o Nacula, e dua tiko na kena i balebale?

E vakaibalebale na Nacula, sega mada niu se taura rawa na kenai balebale ni vanua me vakaibalebale taki mai kina. Baleta o ira na qase e ra vakayacana tu na ka me vakaibalebale tu e na dua na ka, se ka e ra sota kaya. Ni dua ogo na Nacula, au sega sara ga ni bau kila. Baleta na nacula vei keimani na kara. Na ka ra dau veiwali taka tu ogo, de so vei ira a cula tu mai, qai mai yacana kina o Nacula.

-- Na cava na Malakate? Na kena i vosavosa vaka Nacula, na cava na i balebale ni vosa ogo na Malakate?
Na Malakati, au sega ni taura rawa.

-- Na Cobe?

Cobe na kena i balebale vaka-Nacula na bole. E dua na cobecobe kena i balebale oya ni o bolebole. Na kena vaka-Nacula, de dua na ka e vakatauvatani kina, ka ratou mani vakayacana na koro o ya me o Cobe. Baleta o ratou e vaka me ratou veisei, na nodratou lako. Rairai ratou vakayacana kina me o Cobe, na noqu vakasama. Baleta na kena i balebale tiko vaka-Nacula na cobe, Na bole, me vaka e dua e ka qai dua e bole.

-- Na cava e yacadratou kina o ratou mai Navatu, me vaka o tukuna tiko vei au na Dalituicama. O ratou qai mai bulia ga ni sa tiko na kena i balebale, se sera tou kauta tiko mai na yaca ogo mai Tailevu?

Na Dalituicama, e ratou qai mai bulia e na gauna ratou sa mai tiko kina i ke. E ratou qai bulia ga na yavusa na gauna e ratou sa mai tiko kina i ke. Baleta na Dalituicama, na i nuinui ni nodratou, kila na dalituicama ni qaqa. E dua tiko na i nuinui o koya.

E wili tiko vaka toa tagane, e ratou dau vaka tiko na toa tagane, ne ka e leqa, e na Tukanā vei rau na veitacini oya, e dau tukuni vei ratou me ratou cakava. Ratou na cola na ka e dodonu me caka, baleta na nodratou Turaga.

-- Sa vinaka vakalevu Ratu Lasaro, ni se bera ga ni tiko na nodaru veitalanoa, me baleta na tawa vanua i Nacula, e tiko tale beka e dua na ka o ni via tukuna, se o ni raica se rogoca me baleta ga na tawa vanua i Nacula. Sa rairai kena gauna oqo?

Au via tukuna ga, ni nodrau vola i tukutuku o rau na qase, me baleta na tawa vanua. Au vakabauta ni sa rairai koya sara beka ga o ya na vaka au vakabautani rairai donu tu na nodra, baleta hi a donui ira. Ia na ka walega au qai mai vakarogoca tu, ko au vakasotara vata ni rairai dodonu vinaka tu na ka e baleta na ka e baleta na tawa vanua.

-- Na veiyanyanu e ra tu oqo e na vei Yatu-Yasawa, Ratu Lasarao, e ra mani gole tale kina e so na i lala, e ra gole mai vata kei na ~~x kxka~~ turaga oqo o Tawatawavanua, se sa ra mai tu ga i ke vakadua?

E tukuni ni so vei ira i ke, e ra gole i Matasawa levu, e na kena koro o Vaki. Ia au sega sara mada ni kila na kena dina.

Baleta na yavusa oqo o Matacawalevu, e kena yavusa o Vanuakula. Ia e yavusa qali, e na yavusa o Drola. Au se sega mada ni kila vakavinaka na kedra i tukuni vinaka me baleta na kedra i tukutuku, ni nodratou tawa vanua o ratou. Ia, au vakila ga ni ratou yavusa qali mai Drola.

-- Me vaka ni o ni rogoca na nodratou gole mai na Turaga mai Rakiraki.

Na nodratou mai tawa vanua e Nacula, ya sa tawa tu kina o
Matacawaleuvu se se lala tu?

Au se sega mada ni kila rawa.

-- Vinaka vakalevu Ratu, e dua tale beka na ka o ni via tukuna?

Sa o koya ga oya.

SA OTI.